

*Ксенія Назаренко
(Одеса)*

МОВНІ ОБРАЗИ У ТРАДИЦІЙНІЙ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ У СУЧАСНОСТІ

Час і простір є основними категоріями людської свідомості: людина не може уявити себе поза часом та простором. Проте людина не народжується з почуттям часу, її часові і просторові поняття завжди визначені тією культурою, до якої вона належить [5, 159]. Тому час і простір є двома основними категоріями культури, їх опис є необхідним етапом для розкриття світогляду представників тієї чи іншої культури.

Проблему існування феномену часу в культурі розробляють представники різних наук: зокрема, філософії, етнології, історії, лінгвістики та ін. Філософів цікавить феномен часу взагалі (А. Августін, Й. Гердер, В. Дильтей, Б. Паскаль, Л. Ранке, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.), лінгвісти займаються проблематикою часових форм дієслова, широко розробляють питання відображення часу як фрагменти картини світу в мові (И. Буніна, Б. Гавранск, М. Джиожиева, Т. Дешериева, К. Красухін, И. Нетушил, Е. Яковлева та ін.). Історики, що вивчають історію повсякденного життя (наприклад, А. Гуревич), розкривають феномен часу в контексті конкретної історичної епохи. Етнологи вивчають проблему часу як елементу картини в світу культурі відповідного етносу та відображення цього уявлення про час у конкретних елементах цієї культури (Т. Агапкіна, В. Пропп, М. Еліаде, Б. Успенський, Д. Прозоровський, К. Копержинський, Ю. Назаренко, та ін.) Ця проблематика привертає увагу багатьох науковців, зокрема, вона стала темою Всеросійської наукової конференції 1999 року.

Метою цієї роботи є розгляд проблеми сприйняття часу в традиційній східнослов'янській культурі, його відображення в мові, за допомогою якої образ часу зберігається та функціонує в сучасній культурі.

Основними завданнями даної роботи є:

- 1) встановлення загальної схеми сприйняття часу в традиційній східнослов'янській культурі;
- 2) розгляд її відображення в мовних образах;
- 3) функціонування її в сучасній культурі.

У роботі є два об'єкти дослідження: мова (староруська і сучасні російська та українська) і образ часу в міфології.

У традиційній східнослов'янській культурі (як в інших традиційних культурах) панує так званий міфічний час чи космологічне сприйняття часу. Б. Успенський говорить про те, що для «космологічного сприйняття часу» характерні такі риси:

- 1) співвідношення подій з якоюсь початковою подією, яка є точкою відліку; ця подія ніколи не зникає;
- 2) теперішні події мають вагу в залежності від того, наскільки вони співвідносяться не з майбутнім, а з минулим; події розглядаються як наслідок, оскільки вони визначені, як вважають, початковим часом; події, що відбуваються, не породжують майбутнє, вони сприймаються як відображення минулого;
- 3) майбутнє сприймається у перспективі минулого, тобто як те, що виникло з минулого; дійсний час — це «майбутнє у минулому», «минуле у майбутньому» [11, 21–23].

Л. Гумільов у роботі «Етнос та категорії часу» досліджує розвиток сприйняття часу в різних народів. Він виділяє такі хронологічні системи:

- 1) фенологічний календар: виник у зв'язку з потребою колективу в пристосуванні до явищ природи, використовується в суспільствах; що безпосередньо залежить від природи;
- 2) циклічний календар: існує для фіксації щоденних подій, використовується людьми з родовою свідомістю;
- 3) «жива хронологія» використовується для фіксації історичних подій у межах одного покоління;
- 4) лінійний відлік часу виник у зв'язку з політичними та діловими цілями;
- 5) квантовим часом користуються вчені — теоретики при аналізі й синтезі історичних подій;
- 6) релятивний час використовується рідко, лише для дослідження космосу та творчих процесів [3, 143–156].

Розробкою даної проблематики займався А. Гуревич. На його думку, в суспільстві завжди існує не єдиний «монолітний» час, а цілий спектр соціальних ритмів, які обумовлені закономірностями різноманітних процесів та природою окремих людських колективів. Проте суспільство не може існувати, не досягнувши координації цих ритмів, тому можна говорити про домінування окремого соціального часу на даному етапі розвитку. Він акцентує увагу на зв'язку понять часу та простору у первісних культурах, а також на існуванні сакрального і профанного часу. Поряд із сакральним часом (час свят, жертвоприношення, відтворення міфу, пов'язаного із поверненням «початкового» часу) існує сакральний простір. Лінійний час тут теж існує, але він не домінує у свідомості людини, він підкоряється циклічному сприйняттю життєвих явищ, як час, який повертається, який лежить в основі міфологічних уявлень, що втілюються у світогляді людей.

Після прийняття християнства відбувається перебудова часових уявлень у Європі. У середньовічному суспільстві існують такі особливості сприйняття часу:

- 1) категорія міфологічного, сакрального часу співіснує з категорією профанного часу, ці дві категорії об'єднуються в категорію історичного часу («історія спасіння»);
- 2) поняття часу відокремлено від поняття вічності; вічність не можна поміряти земними відрізками; вічність є атрибутом Бога; час є створеним, він має початок і кінець, обмежується довжиною людської історії; земний час співвідноситься з вічністю: в деякі важливі моменти людської історії час робить «прорив» у вічність;
- 3) час має чітку структуру: він розподіляється на дві головні епохи:
  - а) до Різдва Христового та після Різдва;
  - б) початком часу є акт Божого творіння, кінцем — Страшний суд.

У новий час місто стає носієм нового світосприйняття та, відповідно, нового ставлення до часу. Час стає мірою праці. Час сприймається як явище, яке можна виміряти. У сучасній культурі створився так званий «культ часу», саме суперництво між різними соціальними групами сприймається тепер як змагання з часом: на кого «працює» час? [4, 28, 84, 99, 131].

Часовий код у традиційній культурі має декілька відносно автономних циклів. Для природного часу, що протистоїть людському часові, характерним є біологізм (має початок, розквіт, занепад, смерть). Універсальним елементом структурування і визначення річного часу є народний календар. У категорію «календар» входять наступні поняття: пора року, місяць, неділя, доба (день, ніч), годин (години сакральні, профанні).

У слов'ян спочатку існували дві основні пори року: літо і зима. Весна і літо є перехідними сезонами, вони відокремилися у свідомості значно пізніше. Ця група лексики є давньою лексико-семантичною мікрогрупою. Вона збереглася з праслов'янської епохи. Назви пір року вживалися у вільних сполученнях із прикметниками для позначення часових категорій — весну, літа, осені, зими. Специфічним східнослов'янським дериватом від «весна» є прикметник «весняний».

Лексема «літо» (в діалектах зустрічається у значенні «південь», «південний») має зв'язок із готським словом *dags* (день), стародавньо-пруським — *dagis* (літо), литовським — *dagas* (жнива). М. Фасмер вважає, що *leto* має зв'язок із латинським *laetus*, що спочатку мало значення «прекрасний», тобто *leto* — прекрасний час.

За думкою О. Трубачова, лексема «зима» утворилася з індоєвропейської основи *gheim* (лити).

Учені зближують лексему «осінь» із давньогрецьким словом, що має значення «кінець літа, жнива» [10].

У праслов'янській мові у лексемі *leto* сформувалося нове темпоральне значення — «рік», що увійшло в давньоруську лінгвістичну систему.

Причиною такого розвитку семантики було те, що літо вважали найголовнішою порою року. Воно було часом, коли проводили важливі сільськогосподарські роботи, робили запаси харчів, худоба й птаство давали приплід. У дні літнього сонцестояння у праслов'ян відзначали Новий рік, про це свідчать старовинні колядки світського змісту, в яких оспівуються саме весняні та літні роботи. Середина літа у давньоруській мові названа словом «межьнь», похідним від слова «межа».

У літературній давньоруській мові використовували термін «индиктъ» (один рік із п'ятнадцятого циклу, вживаного при датуванні), запозичений із латинської мови через грецьку.

До літературно-книжної традиції відноситься також термін висектъ (високосний рік), запозичений із грецької мови.

Спостереження за супутником Землі праслов'яни використовували для визначення часу у 28 днів — місяць.

Давньослов'янська мова успадкувала у праслов'ян назви місяців, однак найменування не позначали точно визначений відрізок часу, тому в літературній мові вони рано почали витіснятися запозиченими з грецької (де вони у свої чергу мали латинське походження), які чітко пов'язувалися з конкретними частинами року, поділеного на 12 відрізків.

Етимологія менотермінів досить прозора, але мотивації встановити важко. Наприклад, просинець походить від «про-синь» («темнуватий»), бо дні в цей час сірі, бліді, часто туманні, сонце світить найслабкіше, сечнь — від дієслова «сікти». У цьому місяці січуть морози, вітри, сніги; в цей час підсікали дерева для викорчовування. *Сухьи* (березень) — сухо, мало опадів. У слові «березоль» (квітень) корінь *берез-а* і *зол-ъ*, споріднений із словом «зелений», тобто це місяць коли зеленіє береза. *Травень* — місяць, коли квітнуть трави. *Изокъ* (червень) утворений від слова, що має значення «коник», «цикада». Назва *чървень* (липень) походить від слова «черв'як». Існує припущення, що це місяць, коли з'являються черви, що шкодять рослинам; з'являється черва — личинки у бджіл; місяць, коли збиралися черви, з яких готували червець — червоний барвник.

Заревъ (серпень) — місяць, коли починають ревти дикі тварини у шлюбному періоді. *Рюень* (вересень) — місяць, що походить від дієслова зарити (ревти), бо в саме в цей час відбувається парування в диких копитних тварин. *Листопадъ* (жовтень) — місяць, коли опадає листя.

Груднь (листопад) — час, коли замерзає в грудках ґрунт. Назва місяця *студеньи* (грудень) походить від давньоруського прикметника, що має значення «холодний».

Усі перелічені терміни, крім *рюень*, засвідчено в перекладеному в Києві Студійському уставі. Невідомо, якою мірою наведені найменування відбивають живе мовлення в Русі XI—XIII ст., але слов'янські назви місяців безсумнівно вживалися [7, 50–58].

Ми розглянули етимологію назв пів року та місяців, яка опосередковано відбиває уявлення східних слов'ян про час. Літо вважалось найголовнішою порою року. Негативний образ зими, як старої сварливої баби, широко представлений у фольклорі XIX ст. — початку XX ст. Також дослідниця А. Г. Агапкіна звернула увагу на те, що існує негативне ставлення не тільки до зими, а й до ранньої весни (особливо до лютого). Ця семантика яскраво простежується на південнослов'янському матеріалі, де місяць називають «коротким», «маленьким», «куцим» [1, 33].

Отже, у слов'янському аграрному суспільстві, залежному від природи, існував феноменологічний календар. У ньому було два головні свята, пов'язані із довжиною світлої частини доби, — Івана Купала (літнє сонцестояння), Коляда (зимове сонцестояння). Новий рік припадав на початок березня. Це язичницьке свято збереглося у святі Масляна. Воно відбувається впродовж тижня, який має назву «білий тиждень» (Масляна є святом білої їжі) [9].

Більша частина назв тижня успадкована сучасною мовою з праслов'янської. Це наступні назви: *неделя*, *понеделникъ*, *вторникъ*, *среда*, *четвергъ*, *пятница*. Їх етимологія наступна:

- 1) *неделя* утворена із заперечної частки «не» та кореня дієслова *делати*, має первісне значення — «безділля»;
- 2) *понедельникъ* — тобто той, що після неділі;
- 3) *вторникъ* — в'вторъ «другий»;
- 4) *среда* — первісне значення «середина»;
- 5) *четвергъ* — «по двое»;
- 6) *п'ятниця* — п'ятий, дане утворення характерне тільки для давньоруської мови.

Розглянемо лексичну групу, яка є маленькою аналогією календаря. Вона розкриває життєвий цикл людини: вік, пора, рік (год), час, мить (мгновение):

- a) *веремі* — «вік, тривалість життя людини», «вічність», «епоха»;
- в) *год* — «пора, час», «рік», можливо споріднені з *gadati* «передбачати» або *goditi* «чекати, ждати», година; в українській мові *godі* означає «достатньо, закінчено», у словенській мові *god* — це «пора, сплість, світо, річниця»; цей корінь мають наступні слова: погода, угода, вигода, годиться;
- г) *мьгновеньє* (ока) — «мить» (корінь мьгнути).
- д) *час* — в українській мові вживається зі значенням «время, погода», «часом» (інколи). Лінгвіст В. Махек зближує цю лексему із сербохорватською *касати*, словенською *kasati*, що мають значення «бігти», німецькою *hasten* «поспішати», та стверджує, що ця індоєвропейська основа мала первісне значення відрізка;
- е) *вік* — вічний, вічність; лексема виникла в часи індоєвропейської спільності і є спорідненою з литовськими лексемами — *viekas* (життя), *veikti* (діяти, робити), *veikus* (моторний, швидкий), давньоісландськими — *veig* (сила), *vig* (боротьба), латинським — *vincere* (перемагати).

Зрідка в темпоральному значенні («час», «пора») у пам'ятках давньоруської мови виступає іменник *место*, первісне значення якого «місце».

У темпоральному значенні в давньоруській мові вживається іменник *чинъ* у значенні «пора», «час» (первісне значення «порядок»). Іменник *чинъ* у часовому значенні виступав із вказівним іменником *тъ* («той»).

Таким чином, життєвий цикл уявляли як певний відрізок, заповнений активністю людини; цю діяльність усвідомлювали як переможну.

Давньоруська мова успадкувала праслов'янські назви частин доби (утро, вечір). Вживали й часові сполуки, що склалися з іменників *поль* («половина»): *день, ночь*. Лексеми «день» та «ніч» виникли ще у часи індоєвропейської спільності.

Російська лексема *утро* має праслов'янський корінь *utro*, вона є близькою до литовського слова *jau* (вже). З іншої сторони, її намагаються пов'язати зі слов'янським *jutro*, яке має первісне значення «час запрягати». На думку дослідника М. Фасмера, менш вірогідним є порівняння *jutro* з литовським *jautrus* «чуттєвий, пильний», латиським *jautrs* «веселий, бадьорий».

Лексема *вечір* є спорідненою з латинським словом *vespera*, ірландським *feccor*, що також позначають поняття «вечір». У цій групі лексем дослідники вбачають вплив німецького *west* (захід).

Слова *рассвет, світанок* походять від старослов'янського дієслова *свєняти* і пов'язані з поняттям «світлий» [10].

Іменник *день* має також значення «доба, 24 години» — у південноруських говірках для поняття «світлова частина доби» від цього кореня утворений дериват *дьнина*. Близьке значення до «доба» у давньоруській мові мало словосполучення *день и ночь* [7, 50–58].

У добі теж існували (як і в календарі) моменти так званого «розриву»: це дванадцять годин ночі, світанок. Світла частина доби є сприятливою для людини, темна — це час активності ворожих для людини сил. Діяльність останніх починається з дванадцятої години ночі і продовжується до світанку. До речі, новий день у традиційній культурі починається саме о дванадцятій годині ночі. У цей час існує багато заборон. Наприклад, не можна митися на свята, а особливо опівночі, бо в цей час у бані миються банник та чорти [6, 269].

Що стосується нашого сучасного суспільства, то в ньому існують усі названі вище системи сприйняття часу, проте домінує лінійний час. У цьому і полягає трансформація. Ми живемо в суспільстві, де час є пульсуючим та швидкоплинним. Наше завдання — наздогнати час, бо «час не жде» [8, 761]. Мова успадкована нами від попередніх поколінь. Вона є змістовим горизонтом, у рамках якого ми мислимо. З одного боку, ми не можемо мислити, не користуючись мовою, з другого — ми не можемо вийти за межі, встановлені нашою мовою [2, 446–548]. Ми живемо в суспільстві,

яке безпосередньо не залежить від природних умов, але продовжуємо використовувати фенологічний календар. Циклічність часу ми усвідомлюємо при святкуванні кожного року тих самих свят. На підсвідомому рівні в нас залишилися ті образи часу, що й у традиційній культурі (зв'язок часу і простору, співвідношення теперішнього і майбутнього з минулим). Крім успадкованих лексем *юг, вечір, пора*, які виникли зі слів, що позначають просторові виміри, в російській мові про тих, хто назавжди виїхав за кордон, з ким став неможливим безпосередній зв'язок (той, хто перемістився у просторі), кажуть у минулому часі у такий самий спосіб, як говорять про небіжчиків (про того, хто перемістився у часі). Вони проявляються у використанні ідіоматичних висловів [11, 74].

На прикладі використання в російській та українській мовах слів, що вказують на минулий, теперішній і майбутній час, ми бачимо існування на підсвідомому рівні циклічного часу.

Синоніміка російської мови в області опису теперішнього часу дозволяє передати опозицію циклічного і лінійного часу. Це наступні синонімічні ряди: *сегодня — нынче — теперь — ныне. Нынче, ныне, нынешний* належать до засобів опису циклічної моделі часу. Охарактеризувати як нинешнєе можна те, що було та буде знову. Лексеми *сегодня, сегодняшний* вільно описують унікальні події. Таким чином, у мові існує опозиція *нынешнего* (того що циклічно повторюється, повертається) та *сегодняшнего*, вільного від таких характеристик, тому придатного для опису унікальних подій.

У минулому часі *прошедшие / минувшие* можуть бути протиставлені *прошлым / прежним* з ознакою унікальності, неповторності. *Прошедшее, минувшее, бывшее* лінійні, оскільки можуть піти без вороття. *Прошлые, прежние* повторюються на різних витках людського існування. Завданням *прошлого* є локалізація подій у часі, *прежний* зайнятий співставленням того, що описується, з тим, що має місце у теперішньому часі. Прикметник *прошлый* використовується з лексемами, які легко можна вмістити у часовий ряд. Це одиниці часу, починаючи з днів тижня, і події, що періодично повторюються. *Прежний* не настільки тісно пов'язаний із динамікою часу: акцент на співставленні *прежний* використовують із лексемами, які можуть не мати ідеї протікання у часі (наприклад, назви функцій осіб і предметів, назви поглядів, захоплення, станів).

У російській мові є циклічний показник часу, який «планує» майбутнє у світлі того, що вже відбулося. Це лексема *впредь*. Вона може вказувати на те, що в майбутньому в аналогічних ситуаціях суб'єкт змінить свою поведінку (досвід минулого відкоригував майбутнє), або на те, що суб'єкт буде діяти так само. *Впредь* можна використовувати лише по відношенню до особи; є не коректним його використання відносно неособової сфери. У таких випадках використовуються нейтральні показники *лінійного* майбутнього — *далее, в будущем, в дальнейшем* [12, 174–195].

Таким чином, у традиційному східнослов'янському суспільстві домінував циклічний (космологічний) час. Із прийняттям християнства поряд з ним існує лінійний час, який займає чільне місце в сучасному суспільстві. Часовий код традиційної культури включає декілька відносно автономних циклів. Для природного часу, що протистоїть людському часові, характерним є біологізм (має початок, розквіт, в'янення, смерть).

Універсальним елементом структурування і визначення річного часу є народний календар. Його ми успадкували у назвах місяців. За цим календарем ми продовжуємо вимірювати час. У мовних образах сучасних російської й української мов продовжують існувати показники циклічності часу, які складають опозицію показникам лінійного часу.

1. Агапкина А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. — М., 2002.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. — М., 1988.
3. Гумилев Л. Этнос и категория времени // Доклады отделений и комиссий географического общества СССР. — 1970. — Вып. 15. — С. 143–157.
4. Гуревич А. Категории средневековой культуры. — М., 1972.
5. Гуревич А. Представления о средневековой Европе. История и психология. — М., 1971.
6. Левкиевская Е. Мифы русского народа. — М., 2004.
7. Німчук В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992.
8. Словник фразеологізмів української мови / Під ред. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. — К., 2003.
9. Терещенко А. Быт русского народа. — 1848. — Т. 1.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1987. — Т. 1–3.

11. *Успенский Б.* История и семиотика (восприятие времени как семиотическая проблема) // Ученые записки Тартусского университета. — 1989. — Вып. 855. — С. 20–34.
12. *Яковлева Е.* Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). — М., 1994.